

GÜNTHER A. HÖFLER

## A költői igazságosság mint az irodalmi elváráshorizont alkotórésze (részlet)

### 1. EVILÁGI IGAZSÁGTALANSÁG ÉS KÖLTŐI IGAZSÁGSSÁG

*Az igazság győzedelmeskedik – de csak a filmen*, hangzik Rudolf Taschner matematikus könyvének címe. Eltekintve attól a körülménytől, hogy a fenti provokatívan csattanós cím a filmek vonatkozásában ilyen formában valójában nem is igaz – gondoljunk csak Michael Haneke *Funny Games* (1997) című alkotására –, e kijelentés mégis vizsgálódásra készíti az embert: egyrészt azzal az elvárással kapcsolatban, hogy legalábbis a filmekben – és tágabb értelemben a fikcionális világokban – az igazság győzedelmeskedik-e, másrészt pedig természetesen azzal kapcsolatban, hogy a nem fikcionális evilágban ez miért nincs így. Ez utóbbi körülmény okaként Taschner mindenekelőtt a véletlent (például a születés véletlen voltát) említi és az a tény, hogy „az emberek játékos természetűen születnek”.<sup>1</sup> A fikcionális igazságosság elképzelését, amint arra Taschner könyvének kettősséget sugalló címe is utal, valójában csak az életvilágbeli tapasztalatok modalitásának tükrében lehet megérteni. A fent említett véletlen ebben a felfogásban a két terület közötti zsanérnak tekinthető, mármint abból a szempontból, hogy döntő módon annak a különbségnek a felismeréséről van szó, amely az élet folyamatszerű, véletlenektől függő eseményei és a fikcionális viszonyok végesség általi meghatározottsága között van. Az irodalom ugyanis kétségtelenül privilegizált módon viszonyul a kontingenciához, és ezáltal a koherencia olyan kompozíciós formáit alkotja meg, amelyek a befogadóban a mitikus dualitás érzetének alapján fokozott elvárást támasztanak a szimmetria iránt, illetve az igazságosság ígéretét sugallják. A költészet fiktív modelljeinek plaszticitása révén egy olyan vonatkozási keretet teremt, amelyben egyrészt az igazságos és igazságtalan cselekedetek vagy események alakzatai bontakoznak ki, másrészt az aránytalanságok kompenzálását célzó különböző kísérletek játszódnak le. És

<sup>1</sup> Vö. Rudolf TASCHNER, *Gerechtigkeits siegt – aber nur im Film* (Salzburg: Ecowin, 2011), 30, 36.

az igazságosság, ha egyáltalán létezik ilyesmi, ténylegesen csak a fikcióban valósul meg költői igazságosságként, azaz a cselekvés és kimenetel közötti logikai kapcsolatként, mégpedig éppen azért, mert az igazságosság egy rendezettebb világot előfeltételez. Mindazonáltal az irodalomkritika minden látszat szerint visszavonhatatlan egyetértést mutat a következő mottóval kapcsolatban: A költészetnek igazságtalannak kell lennie, ha már az élet is az. Ezt azonban nem úgy kell érteni, mintha egy kompenzációs elmélet értelmében a történeteken keresztül felmerülne egyfajta triviális igény az igazságosságra, hanem inkább annak a felmutatásáról van szó, hogy a kompenzáció elvárása, különösen etikai kérdések tekintetében, megkerülhetetlen befogadói beállítottságnak tekinthető, ily módon egyúttal értékelésünk vonatkozási perspektívája marad, függetlenül attól, hogy milyen módon van az irodalom megalakotva. Úgy tűnik, hogy ez képezi az olvasás egyik előfeltételét, ezáltal pedig az irodalomhoz való elsődleges értő viszonyulásunkat is.

## 2. A KÖLTŐI IGASZÁGOSSÁG TOPOSZÁRÓL

A költői igazságosság gondolata jelenleg nem túl népszerű, egyfajta poroság vagy egyenesen áporodottság honol rajta. Hiszen az irodalomtörténeti vitákban általánosan érvényes az a nézet, hogy az igazságosság költői eszménye attól a pillanattól kezdve bizonyosan pusztulásnak indult, amikortól már nem volt összeegyeztethető egy isteni vagy egyéb más metafizikai rend eszméjével. Wolfgang Zach például e kérdésben a fejlődés egy éppen ilyen jellegű paradigmáját képviselve érvel amellett, hogy a költői igazságosság „doktrínája” a romantika irodalmának autonómiájával megkérdőjeleződik és a 19. században végleg lecseng,<sup>2</sup> ami nem teljesen igaz, elég csak a 19. század kiterjedt novellairodalmára gondolni, amely a költői igazságosság nélkül aligha volna elképzelhető. Sebastian Donat és szerzőtársai az irodalmi fejlődési folyamat lineáris perspektíváját támogatva azt a költészettani megfontolást állítják elének, hogy a mimetikus írásmódok kialakulásával a költői igazságosság egyszerűen „nyílt ellentmondásba kerül a tapasztalati valósággal”,<sup>3</sup> és ezért megszünteti magát. A fejlődés e modelljében a költői igazságosság finom ellenállása sajnálatos módon figyelmen kívül marad. A költői igazságosság fogalma

<sup>2</sup> Vö. Wolfgang ZACH, *Poetic Justice: Theorie und Geschichte einer literarischen Doktrin* (Tübingen: de Gruyter, 1986), 403f.

<sup>3</sup> Sebastian DONAT und Roger LÜDEKE, „Zu Geschichte, Formen und Inhalten poetischer Gerechtigkeit”, in *Poetische Gerechtigkeit*, Hg. Sebastian DONAT, Roger LÜDEKE, Stephan PACKARD und Virginia RICHTER, 9–36 (Düsseldorf: Düsseldorf University Press, 2012), 13.

Zach munkájában három dimenziót ölel fel: az ideológiai-vallásost, az erkölcsi-didaktikust és az esztétikai-kulturálist, ugyanakkor meglehetősen szűk értelemben kerül meghatározásra, és normapoétikai elvekhez kapcsolódik, tekintve hogy a fikcionális igazságosság szekuláris vagy aktuálisabb elképzelései be sem kerülnek a vizsgálódás homlokterébe. Az igazságosság problémájának a kortárs irodalomra vonatkozó megítélésében a Susanne Kaul által öszszegzett álláspont vált mérvadóvá, miszerint a költői igazságosság a szórakoztató irodalomban talált otthonra, míg a kifinomult alkotások „megkérdőjelezzik, sőt ironizálnak felette”.<sup>4</sup> A fogalom manapság elsősorban irodalomkritikai bunkósbotként szolgál, mindamelllett, hogy jól elkülöníti az említett két területet. A giccs látszólag megbízható jelzőjeként talán túlságosan is kapóra jön. Hogy az igazságosság magától értetődő formája értéként továbbra is jelen van, természetesen nem vitás. Arra a kérdésre vonatkozóan, hogy az erkölcsi egyensúlynak vagy az igazságtételnek érvényt lehet-e még szerezni, gondolkodjunk el Peter von Matt egy másik témakör, nevezetesen a szerelmi sors kapcsán tett megfontolásáról, amely jó analógiát kínál. Von Matt a következőt írja: „A szerelmi boldogságot a mű végén reflexszerűen hazugsággal és álságossággal azonosítják. Am a tudós elme számára éppen a magától értetődő dolgok jelentik a provokációt.” Ezután következetes módon azt kérdezi: „Ha a végkifejletben láttatott szerelmi boldogság hazugság, akkor vajon a fináléban mutatott szerelmi nyomorúság magától értetődő módon igaz és valószerű?” Von Matt ezután egy kérdéssel utal a megoldásra, amely, úgy tűnik, hogy átvitt értelemben az igazságosságra is alkalmazható: „[m]ilyen feltételek mellett igazolható a happy end az irodalomban”,<sup>5</sup> hogy eljussunk ahhoz a belátáshoz, hogy minél súlyosabb a leküzdésre váró krízis, annál elfogadhatóbb a boldog befejezés? Az ilyen típusú megoldások hitelessége a fikcionális világok differenciáltságában és sajátos logikájában rejlik; ezeknek egyszerűen az ábrázolt kommunikatív világ magasszintű komplexitását kell megcélozniuk. Az ember ezekben a konstellációkban úgy érzi, hogy árulás lenne a karakterekkel szemben, ha nem menekülnének meg. Mindenesetre az irodalmi kontextusra az a gondolat érvényes, amit Robert Musil ironikusan jegyez meg *A tulajdonságok nélküli ember* című művében a kéjgyilkos Moosbrugger perének kapcsán: „Nehéz röviden igazságot tenni az igazságosság dolgaiban.”<sup>6</sup> Hogy ez Musil

<sup>4</sup> Susanne KAUL, *Poetik der Gerechtigkeit: Shakespeare, Kleist* (Paderborn–München: Fink, 2008), 22, vö. még 295.

<sup>5</sup> Robert MUSIL, *A tulajdonságok nélküli ember*, ford. TANDORI Dezső (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1977), 754.

<sup>6</sup> Vö. DONAT und LÜDEKE, „Zu Geschichte...”, 22.

terjedelmes regényében végül is megvalósul-e, azt itt dióhéjban nem tudjuk megválaszolni.

Itt azonban nem kell arról döntenünk, hogy egy neoarisztoteliánus megközelítésnek szavazzunk-e bizalmat – mint amilyen például Martha Nussbaumé, amely egy poétikusan megformált igazságossághoz való eljuttatásban látja az irodalom legitimációját<sup>7</sup> – vagy esetleg egyéb felfogásoknak, amelyek a toposz széles körű elterjedését állítják. Számomra úgy tűnik, hogy a szóban forgó gondolatról folytatott vita egésze, különösen az irodalomkritikát tekintve, még mindig túlzottan a szereplő sorsában kiteljesedő erkölcsi teloszra helyezi a hangsúlyt, és ezzel, úgymond, egy drámaelméleti szempontra szűkíti le a fogalmat, következésképpen azok a tágabb kompozíciós összefüggések, amelyek az egyensúlyokat vagy éppen azok megbomlását formálják, kevesebb figyelmet kapnak. Ezt tekintve kívánatos lenne, ha a művekben rejlő esetleges többszörös és finomabb (rész-)egyensúlyoknak is utánajárnánk, hogy a fogalom aktuálisan még megmaradt alkalmasságát megvizsgáljuk. Mindazonáltal előbb arra a területre kell irányítanunk a figyelmünket, amelyre a költői igazságosság időközben áthelyeződött, nevezetesen a recepcióra.

### 3. A JÓLÉT HOMEOSZTATIKUS ÉRZETE MINT ÉRTÉKTEREMTŐ ÉLMÉNY

Éppen annyira igaz, mint amennyire banális az a megállapítás, hogy az olvasás értékelői attitűd bevonása nélkül egyszerűen lehetetlen. Ennél azonban jóval nehezebb azt kideríteni, hogy az általunk vizsgált összefüggésben milyen szerepük van ezeknek az értékelő diszpozícióknak. Útmutatást adhat Ulrich Schödelbauer egyik megjegyzése, amely hidat ver az alkotás és a befogadás közé:

Miként aligha lehetséges teljességgel nem mimetikus művészet, olyan kevésbé képzelhető el egy olyan cselekvéseket ábrázoló irodalom, amely az olvasó, a hallgató vagy a néző tekintetében így vagy úgy, hangot ne adna a költői igazságosság gondolatának. A rend/rendetlenség sémája univerzálisan hat, és ennek aktiválásához már csekély szimbolikus impulzus is elegendő.<sup>8</sup>

<sup>7</sup> Vö. uo.

<sup>8</sup> Ulrich SCHÖDLBAUER, „5 Thesen über poetische Gerechtigkeit”, hozzáférés: 2013.10.03, <https://plus.google.com/+UlrichSch%C3%B6dlbauer/posts/Ni6C4SxXQUE>.

Véleményem szerint a feltett kérdések tekintetében egy alapvető érzelmi diszpozícióból, nevezetesen az arányosságra való törekvésből kell kiindulni. Az arányosság gondolatáról Hans és Sulamith Kreitler 1980-ban egy átfogó analitikus-művészetpszichológiai tanulmányt publikáltak, amely a művészeti hatás homeosztatikus motivációs modelljét vizsgálja. Ezt a tanulmányt, amely az esztétikai diskurzusban furcsa módon nem talált méltó visszhangra, jelen esetben a költői igazságosság tartós fennállását megvilágítandó fogjuk felhasználni, és ebből kiindulva a receptív érzékenység alapjaként értett „igazság-érzettel” állítjuk összefüggésbe. A homeosztatikus modell Kreitler szerint abból a feltételezésből indul ki, hogy „a szervezet létezéséhez és túléléséhez megvannak az optimális feltételek, amelyeket egy, a belső és külső folyamatok között fennálló egyensúlyi állapot határoz meg, és a szervezet arra törekszik, hogy ezt az egyensúlyt fenntartsa”.<sup>9</sup> Ezt az alapvetést időközben az idegtudomány is széles körűen megerősítette, köztük például Antonio Damasio, aki a homeosztázis „biológiai értékét” az ember egyéb értékrendszereinek motivációs alapjaként azonosítja, amely az igazságosság kérdését, és különösképpen a természeti jog elméletének nativista alkotóelemét is érinti:

A mindennapi társadalmi és kulturális tevékenységeink során végzett értékelések közvetlenül vagy közvetve a homeosztázishoz kapcsolódnak. Ez a kapcsolat magyarázatot ad arra, hogy az ember agyi áramkörei miért működnek oly kiválóan a nyereségek és veszteségek előrejelzésében és felismerésében.<sup>10</sup>

A művészet sajátos területén Kreitler szerint az az legfontosabb, hogy a feszültség felépítésével egy katartikus és ezáltal hedonista hatás válik megtapasztalhatóvá.

A művészeti élmény egyik fő aspektusa a néző izgalmanak és feszültségének feloldása a műalkotáson keresztül, amely képes olyan feszültségeket teremteni, amelyek [...] elég változatosak és összetettek ahhoz, hogy

<sup>9</sup> Hans KREITLER und Sulamith KREITLER, *Psychologie der Kunst* (Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz: Kohlhammer, 1980), 28.

<sup>10</sup> Antonio DAMASIO, *Selbst ist der Mensch: Körper, Geist und die Entstehung des menschlichen Bewusstseins* (München: Siedler, 2011), 59. Vö. még Norbert BISCHOF, *Moral: Ihre Natur, ihre Dynamik und ihr Schatten* (Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 2012), 353. „Tényleg van olyan érték, amelynél a »közép elvesztésébe« nem tudunk beletörődni: ez pedig a saját identitásunk.”

a szemlélő többé-kevésbé szétszórt feszültségeibe beleoldódhassanak és azokkal elvegyülhessenek.<sup>11</sup>

Ez a meghatározás, amely valójában egy Arisztotelészhez kapcsolódó empirikus-pszichológiai kiegészítés, mindenekelőtt magyarázatot ad arra, hogy a költői igazságosság elsőként a szűkebb és hagyományos értelemben, nevezetesen a kompozitórikus egyensúly szintjén, amely a kulináris-esztétikai tapasztalataink szempontjából jelentős, egyáltalán miért működik. H. és S. Kreitler azonban azt is elismeri, hogy a homeosztázis „szembeötlő gyengesége” abban áll, „hogy a viselkedés sajátos természetét és irányultságát az egyes szinteken [...] nem képes magyarázni”,<sup>12</sup> ezért említett szerzők, e hiányosságot orvosolandó, koncepciójukat a kognitív orientáció tézisére is kiterjesztik. Ez utóbbi szerint az esztétikai ingerek nemcsak izgatottságot váltanak ki, hanem orientációs reakciókat is, amennyiben az inger jelzőingerré válik, azaz egy sor olyan folyamatba is bevonódik, amelyek meghatározzák a jelentését, mégpedig azáltal, hogy kapcsolatot teremtenek egyéb folyamatokat kísérő tartalmakkal, amelyek nem mindig verbalizálhatók. Dióhéjban összefoglalva, Kreitler álláspontja a következő. „Az észrevehető nagyobb ingerek mindegyike megszakítja a homeosztázist, ezen túlmenően azonban orientációs reakciót is előidéz”,<sup>13</sup> amelyet hedonista jellegű, az egyensúly helyreállítását célzó szándék kísér. A szerzők ezután a fent említett egyensúlyi elv értelmében rekonstruálják a feszültség művészi megteremtésének, fenntartásának és feloldásának nevezetes stratégiáit, amellyel kapcsolatban mindvégig azt hangsúlyozzák, hogy „a feltételezett pszichológiai folyamatok egyike sem művészet-specifikus, [hanem] egyéb, nem művészeti vonatkozású összefüggésben is megfigyelhető, [azonban] a művészeti tapasztalat más élményekkel összehasonlítva különleges jegyekkel rendelkezik”.<sup>14</sup> Ez a sajátosság az adott élmény keretein belül fellelhető különböző élménykomponensek speciális „integrációjának” köszönhető. Az esztétikai, orientáló és az erkölcsi kielégülés ezért nem választhatók el egymástól. Ennélfogva a költői igazságosság mind formai kompozícióként, mind tartalmi viszonyként gyönyörködtet, és a „szépművészetek már letűnt korában” is kifejezésre jut. Tehát a homeosztatikus viszony, Damasio egyik fogalmát továbbfűzve, egy olyan értékű „archetípusnak”<sup>15</sup> te-

<sup>11</sup> KREITLER, *Psychologie der Kunst...*, 36.

<sup>12</sup> Uo.

<sup>13</sup> Uo.

<sup>14</sup> Uo., 41.

<sup>15</sup> DAMASIO, *Selbst ist der Mensch...*, 60.

kinthető, amely az érzékelési és értékelési folyamatok antropológiai forgatókönyvévé válik. Ez az érzelmi aprioriként felfogható autopoietikus rendszer alkotja az alapját a preesztétikai folyamatok esztétikai tapasztalatokká történő összerendeződésének.

#### AZ IGAZSÁGOSSÁG TEKINTÉLYJELLEGE

A költői igazságosság tehát mindenekelőtt egyfajta élmény. Az ember nem azért foglalkozik költészettel, hogy megértse azt a gondolatot, hogy a világ igazságos vagy az igazságtalanság megbosszulja magát, hanem azért, hogy mindezt megélje és az ábrázolás megérintse. Akármilyen is lehet az ebben foglalt gondolat, hiszen még az abszurd konstrukciók sem feltétlenül rombolják le a költői igazságosság tekintélyét, mert annak élménye és egyedi esete az érték megtapasztalásában érvényre jut. Ami a valóságban csak egy bizonyos módon lehetséges, az az irodalmi befogadásban valósággá válik, és így jön létre a vágyott hatás. Hiszen, állítja H. és S. Kreitler, a „műalkotásban ábrázolt történések valóságossá és szükségszerűvé lesznek, és nem pusztán lehetőségként ragadjuk meg őket”.<sup>16</sup> A művészet, természetesen az, amely az empátiát lehetővé teszi, a nem művészi valóságnak nem alternatívája, hanem kiegészítése.

Karl Eibl *Az értelmet generáló költői igazságosság* című, az evolúciós pszichológia felismerésén alapuló tanulmányában a „költői igazságosság elvárás[át]” tulajdonképpen úgy ragadja meg, hogy az „apriori megközelítése a szövegeknek”. Ez irányítja „az üres és meghatározatlan helyek kitöltését”.<sup>17</sup> Még ha a költészet befogadása teljességében talán nem is redukálható erre az egy alkotóelemre, azt azért el kell ismerni, hogy a befogadás meghatározó módjáról van szó. A fent említett homeosztázisra irányuló hajlamhoz ugyanis egy olyan körülmény is társul, hogy az irodalmat nemcsak abban a sajátosságában érzékeljük, ahogyan az esztétikai kompozícióra fogékony elmét megszólítja, hanem úgy is, ahogyan a morális lényhez szól. A morál egy olyan alapvető viszony, amelynek kapcsán emberi kapcsolatokról van szó, és ez a költői világra éppúgy vonatkozik. A morál pedig, állítja Lawrence Kohlberg a morál keletkezését rekonstruáló írásában, „egy egyetemes érték iránti törekvésen

<sup>16</sup> KREITLER, *Psychologie der Kunst...*, 313f.

<sup>17</sup> KARL EIBL, „Az értelmet generáló költői igazságosság”, ford. Christiana GULES és SZABÓ Judit. A tanulmány jelen folyóirat-számban olvasható: 416–441, itt 420.

[...] az igazságosság vagy a kölcsönösség iránti meggyőződésén<sup>18</sup> alapul, amely a fejlődés minden egyes magasabb szintjén újraképződik. Mint ilyen, olyan etikai elvvé válik, amely a világ viszonyainak értékelésére szolgáló abszolút mérceként működik, beleértve a fikcionális kapcsolatokat is. Hiszen az embert az aránytalanságok, a hibák és törvénytelenések megragadása érdekli, illetve az a kérdés, hogy mennyire szerencsésen vagy szerencsétlenül lehet az ilyesmit megúszni. A hamis játék vagy a potyautasok azonosítása, állítja az evolúciós pszichológia, tulajdonképpen a kognitív képességek kialakulásának egyik oka, amelyek eredetileg és elsősorban a társadalmi számvetés szolgálatában álltak.<sup>19</sup> Erre a kompetenciára épül a fiktív szereplőkkel való foglalkozás, és az olvasók morális érzelmeikben első nekifutásra általában meglehetősen kompromisszumképtelennek bizonyulnak.

Ez a beállítottság nem utolsósorban az igazságérzet korábban említett abszolút jellegének megragadhatatlan volta révén válik termékkennyé, veszélyessé és irodalmi szempontból varázslatossá. Ennek kapcsán egy elsődleges hitről is beszélhetnénk, amely által a világ és még akár az isten is megmérettetik, mint ahogyan ez Jób esetében történik. Az igazságosság eszméjének feltétlen tekintélytiszteletét Walter Benjamin is megfogalmazta, mégpedig a következőképpen: „az isteni célteremtésnek mindig az igazságosság az elve”, míg „a mitikus jogteremtésnek mindig a hatalom”.<sup>20</sup> A mi szempontunkból ez mindenekelőtt egy olyan morális elképzelés metafizikai dimenzióba történő kiterjesztését jelenti, amely keletkezését egy apriori érzésnek köszönheti. A második mondat, amely az igazságosság tételezésének megkérdőjelezhetetlenségére utal, az első mondatot a benne kifejeződő lendülettel magyarázza, és végső soron azt állítja, hogy akárhogyan is van a szabályozott hatalom által támogatott jogrend megalkotva, az mindig csak egy tökéletlen erkölcsi rend, amely nem felelhet meg az igazságosság eszméjének. Mindez egy olyan íratlan és nem diszkurzív módon létesülő törvényességet állít elénk, amelynek viszonyában az életkörülményeknek igazolniuk kell magukat, beleértve az irodalom által ábrázoltakat is, továbbá amely az igazságtalanságok kompenzálásá-

<sup>18</sup> Lawrence KOHLBERG, *Die Psychologie der Lebensspanne*, Hg. Wolfgang ALTHOF und Detlef GARZ (Frankfurt am Main: Suhrkamp: 2000), 79.

<sup>19</sup> Eckart VOLAND, „Von der Ordnung ohne Recht zum Recht durch Ordnung: Die Entstehung von Rechtsnormen aus evolutionsbiologischer Sicht”, in *Zur Entwicklung von Rechtsbewusstsein*, Hg. Ernst-Joachim LAMPE, 111–133 (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997), 125.

<sup>20</sup> Walter BENJAMIN, „Az erőszak kritikájáról”, ford. BENCE György, in Walter BENJAMIN, *Angelus Novus: Értekezések, kísérletek, bírálatok*, szerk. RADNÓTI Sándor, 25–56 (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 50.



nak jegyében korrekcióra sarkall. Eltekintve az erőszak legitimálásának ebből adódó kérdéseitől, amelyet Kohlhaas Mihály, illetve annak lelki rokona, Tarasz Barabola, Karl Emil Franzos *Ein Kampf ums Recht* (*Küzdelem az igazságért*) (1882) című művének főszereplője jól illusztrál, ez azt jelenti, hogy az igazságosság akarásához egy csaknem eszkatológikus szándék társul, amelyet mi olvasók elvárásként az irodalomra testálunk, hogy beteljesüljön az igazság iránti vágyunk. Ennek a törekvésnek a jelentőségét, amely igazából az irodalmi értékelés kérdésére is vonatkozik, Gerhard Sprenger egyik kijelentésén keresztül közelítjük meg. Sprenger a legitimációs kérdésből kiindulva azt állítja, hogy az „igazság, a teljes igazság – a jog tekintetében [...] az igazságosság” és ezáltal szükségszerűen rendelkezik a „transzcendencia aspektusával”.<sup>21</sup> Ennek analógiájára az irodalom vonatkozásában az a felfogás tűnik vonzónak, hogy az irodalom transzcendens formája és valóságossága ugyancsak az igazságosság kérdéseivel való viszonyban létesül.

#### AZ OLVASÓ MINT AZ ÉRZELMEK ÜGYVÉDJE

A tragédia, írja Henning Tegtmeier művészetfilozófiáról szóló tanulmányában, „példásan, tömören és lényegre törően” mutatja be, hogy „miről is szól a költészet: az emberi lét etikai problémáinak ábrázolásáról”.<sup>22</sup> A költészet ezen az érdeklődésen a jogi problémák ábrázolásával és a jogi esettörténetekkel is osztozik. A megközelítés természetesen eltér, az irodalom a tanpéldán túlmutatva az egyedi esetek igazságosságára összpontosít, a jogi gondolkodásmód viszont az összehasonlíthatóságot és a rendszerezhetőséget hangsúlyozza. Remigius Bunia a következőképpen ragadja meg ezt a viszonyt: „A sajtóosan »irodalmi« igazságosság [...] azon alapul, hogy az azonosságot nem azonos módon kezeli, tehát minden esetben az élet szabályok alá nem rendelhető természetét állítja [...]. A jog működésmódja [...] az azonosság azonos módon történő kezelését célozza meg”.<sup>23</sup> Mindazonáltal közelebbről, szigorúan tekintve ez az ellentét biztosan nem helytálló, mert az irodalomban előforduló konfliktusok egyénre szabott megoldása – és nem csak arisztotelészi értelem-

<sup>21</sup> Gerhard SPRENGER, „Über die Unverzichtbarkeit der Rechtsphilosophie: Hermann Klenner zum 80. Geburtstag”, *Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät* 85 (2006): 13–48, 42.

<sup>22</sup> Henning TEGTMEIER, *Kunst* (Berlin: de Gruyter, 2008), 30.

<sup>23</sup> Remigius BUNIA, „Die Mystik der sprachlichen Gewalt in Recht und Literatur”, in *Poetische Gerechtigkeit*, Hg. Sebastian DONAT, Roger LÜDEKE, Stephan PACKARD und Virginia RICHTER, 51–92 (Düsseldorf: Düsseldorf University Press, 2012), 68.

ben – jellemző módon az általánosíthatóság lehetőségét is fenntartja. Az irodalom sajátossága azonban biztosan megragadható úgy, hogy nem egyértelmű jogi viszonyokat tesz elbeszélhetővé, és Karl Eibl szavaival élve, „általában a kiscsoportos jog pártjára áll”,<sup>24</sup> mert szerinte a természet nem a társadalmi, hanem a személyes kapcsolatokra készített fel minket, amely által az ember, Antigonéhoz hasonlóan kétféle jog vitájának keresztútjába kerülhet.

Mindazonáltal ennél érdekesebbnek tűnik egy másik közös vonás elbeszélés és nomosz között, nevezetesen az, hogy mindkét területen ott, ahol az igazságosság szempontja a történések értékelésénél szóba kerül, az igazságérzet kategóriája jelentős szerephez jut. Eibl ez alatt egy „veleszületett erkölcsi mércét”, egy olyan mentális alapképességet ért, amellyel felismerjük a valós világ „szimmetriára vonatkozó elvárásainktól” való eltéréseit. Következésképpen egy „olyan apriori elvárás[...], amely lehetővé teszi számunkra, hogy a valóságot – legyen az akár egy irodalmi műben élénk táruló »valóság« – morálisan értékeljük.”<sup>25</sup> Az igazságérzet irodalmi elváráshorizonttal is összefüggésbe hozható meghatározására nem is annyira Eiblnél, mint inkább a jogpszichológia egyik klasszikusánál, nevezetesen Erwin Riezlernél bukkanhatunk. Az igazságérzet háromféle értelméről szóló elemzésében a jelentés második komponense tarthat számot figyelemre, nevezetesen az az „érzés, hogy mi a jog, [...] a jogeszményhez való érzelmetli vonzódás”.<sup>26</sup> Ez az elképzelt ideál megvalósulásának vágyával is összekapcsolódik. Riezler szerint ezt a „játékmódot” az jellemzi, hogy „az érzelmi, algedoni mozzanat lép előtérbe, [mert] a tényleges [...] esemény egybeesése az általam így vagy úgy értékelt eszmével elégedettséget és örömet kelt bennem, az egyet nem értést viszont kedvetlenséggel és csalódottsággal fogadom”.<sup>27</sup> Az intuitívan felfogott eszmény és egy valóságos dolog közötti megfelelés feletti öröm mint szempont hangsúlyozása kifejezetten hozzájárul az igazságérzeten alapuló olvasat megvilágításához. Az ember éppen ezt az örömet akarja a fiktív világokban, sőt talán elsősorban ott, kiélvezni; olyan örömet, amely abból fakad, hogy egy olyan ember véletlen történés általi veszélyeztetését élhetjük át, akihez empátiáskan kötődünk. Egy olyan ember, aki iránt együttérzéssel viseltetünk, jó sorsra érdemes. Riezler is hangsúlyozza az igazságérzet algedoni minőségének vonatkozásait, nevezetesen a voluntarista lendületet: „Jogi eszményemet

<sup>24</sup> EIBL, „Az értelmet generáló költői igazságosság...”, 428.

<sup>25</sup> Uo., 420–421.

<sup>26</sup> Erwin RIEZLER, *Das Rechtsgefühl: Rechtspsychologische Betrachtungen* (München: Biederstein, 1946), 8.

<sup>27</sup> Uo., 14.

nemcsak értékesnek tartom, de azt is szeretném, ha megvalósulna”<sup>28</sup> – még akkor is, ha ez csak fikcionális cselekményként lehetséges, mert a feloldatlan feszültség egy bizonyos nagyságrend felett kellemetlenséget okoz, és a megélt igazságtalansággal összefüggésben bizonyos körülmények között még – agyi szkannerrel mérhető – fájdalmat is.<sup>29</sup> Olyan megrázkódtatások által, mint amilyeneket például Hans Fallada náci igazságtalanságról szóló, *Halálodra magad maradsz* című regényének (1947) olvasásakor ér bennünket, ez a kapcsolat érthetővé válik. Rudolf von Jhering, a jogérzet elméletének úttörője szerint, az igazságosság jelentősége a „jogsértés megtapasztalása felett érzett fájdalomban” válik igazán érzékelhetővé.<sup>30</sup> Jhering némi pátoosszal azt is megállapítja, hogy az az „erőszak, amellyel a jogérzet a vele szembeszegülő jogsértésre válaszol, az ember egészségének próbaköve”.<sup>31</sup> Ez a nézet egyébként Karl Emil Franzos *Ein Kampf ums Recht* című regényének etikai programjává is vált, a regény viszont von Jhering *Der Kampf ums Recht (Küzdelem a jogért)* című könyve későbbi kiadásaiban saját téziseinek illusztrációjaként szolgált – ez az irodalom és a jogelmélet közötti szimbiózis egyik egyedülálló példája.<sup>32</sup> Anélkül, hogy von Jhering elméletével annak drasztikus mivoltában egyetértenénk, a következőket szem előtt kívánjuk tartani: A igazságérzetet az „igazságosságra mint célra való irányulással”<sup>33</sup> az élet, különösen a társadalmi élet, hiányosságait megbízhatóan jelző médium – és úgy tűnik, hogy e kérdésben az erre vonatkozó vitát tekintve Gustav Rümelin (1871) óta egyértelmű közleledés mutatkozik az álláspontokban. Az „érzelem” kifejezést itt a kedély érzelmi változásain vagy olyan hangulatokon,<sup>34</sup> mint például a harag, düh, gyász stb., alapulól lelkiállapotok leírására használjuk, amely tartalmi irányultsággal töltődik meg, és ezt követően az igazságtalanság észlelésére összpontosít.<sup>35</sup> Ebben az értelemben az érzés olyan érzület, amelynek értékelő jellegében a

<sup>28</sup> Uo., 17. Vö. uo., 44, 113.

<sup>29</sup> Vö. Manfred SPITZER, *Nervenkitzel: Neue Geschichten vom Gehirn* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006), 146f.

<sup>30</sup> Rudolf von JHERING, *Der Kampf ums Recht* (Wien: Hanzsche k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, 2013), 41.

<sup>31</sup> Uo., 42.

<sup>32</sup> Vö. uo., IX, 65.

<sup>33</sup> Paul H. BRESSER, „Die Übersteigerungen des Rechtsgefühls”, in *Das sogenannte Rechtsgefühl*, Hg. Ernst-Joachim LAMPE, 276–284 (Opladen: Westdeutscher, 1985), 283.

<sup>34</sup> Vö. BISCHOF, *Moral...*, 335f.

<sup>35</sup> Mulligan is hangsúlyozza az igazságérzet többféle érzelmi komponensét, lásd Kevin MULLIGAN, „Von angemessenen Emotionen zu Werten”, in *Philosophie der Gefühle*, Hg. Sabine A. DÖRING, 462–495 (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2009), 479. „Az igazságérzet túltesz egy érzelmen.”

már implicit módon benne foglalt tapasztalati tudás is szerepet játszik, így bizonyos tekintetben értékelési forgatókönyvről vagy akár egy érzésekkel igazolt axiológiai meggyőződésről is beszélhetünk. Érzések tehát akkor keletkeznek, amikor az érzelmek elképzeléseket gerjesztenek, ugyanakkor érzelmeket is fel lehet kelteni képzetekkel, például irodalmi képzetekkel. Az igazságérzetet Thomas Schwinger megfogalmazásában tekinthetjük olyan „értékelőszervnek”, amely „képes felismerni azokat az értékeket, amelyek a racionális megismerés alól [...] kivonják magukat”.<sup>36</sup> Az igazságérzet tehát többet detektál annál, mint amennyiről tudni lehet – ez a tulajdonsága pedig nemcsak a jogi esettanulmányoknál teszi nélkülözhetetlenné, hanem a fikcionális emberi találkozások jelentésárnyalatainak érzékelésénél is. Az igazságérzet ebben a megvilágításban implicit tudás, a Gadamer által leírt „elő-ítélet” lényeges alkotóeleme, és ennek révén a jogi és irodalmi hermeneutika „alapkészletéhez” tartozik. Gerhard Sprenger is hasonlóképpen értékeli a jelentőségét, amikor felismerési kapacitását heurisztikusnak ítéli: Egy „érzés semmit sem fog fel és semmit sem ért meg, de lehetővé teszi a fogalmi megragadást és a megértést”.<sup>37</sup> Ahhoz azonban, hogy ezt a funkciót betölthesse, az igazságérzetnek először is érvényre kell jutnia. Mert, figyelmeztet Erwin Riezler: „Egy bizonyos etikailag semleges gondolkodásmódban jelentkező egyoldalú és túlzott elfogultság árthat az igazságérzet erejének. Ilyen módon egy vérbeli esztéta számára [...] talán nem is tudatosul az igazságtalanság.”<sup>38</sup>

Az irodalommal kapcsolatos hasonló hozzáállás egyszerűen azt jelentené, hogy figyelmen kívül hagyjuk az igazságérzettel együtt járó érzelmi benyomást, lemondunk a morális megélésről, következésképpen etikai szempontból vétünk a költészet és így önmagunk ellen is. Ugyanis Sprengernek az igazságérzetre vonatkozó fenomenológiai felfogásában „a jog és a lét eredeti összetartozása” mindenféle jogi szabályozást megelőzően van, amely „a lét [eredendő] társadalmiságában” a „vele-lét és az együtt-lét”<sup>39</sup> formájában alapozódik meg. Létezésünk beágyazottságának fényében az igazságtalanságot „a kölcsönösség hiányaként” ismerjük fel.<sup>40</sup> Mivel a Walter Heinemann érvelését követő Sprenger szerint az igazságérzet „érintetlen állapotában” nem tudja, „hogyan mi is ő voltaképpen, és mit rejt magában”, csak a jogsértés által ébred fel: „Az

<sup>36</sup> Thomas SCHWINGER, „Rechtsgefühl und sozialpsychologische Theorien interpersonaler Gerechtigkeit”, in LAMPE, *Das sogenannte...*, 303–316, 304.

<sup>37</sup> SPRENGER, „Über die Unverzichtbarkeit...”, 97.

<sup>38</sup> RIEZLER, *Das Rechtsgefühl*, 125.

<sup>39</sup> Uo., 97f.

<sup>40</sup> Uo., 101.

igazságtalanság elszenvedésére adott reakcióban az igazságérzet az ittlét (*Da-sein*) létezésének jellegében válik láthatóvá.<sup>41</sup> Az igazságérzet által vezérelt olvasás tehát e létjelleg egyfajta éber figyelmissége és ezzel a költészet et-hoszának megvalósulása.

De akár teljesül vagy nem az igazságossággal kapcsolatos elvárásunk az irodalomban, mindenképpen van olyan megoldás, amely bizonyos szempontból kielégítő: nevezetesen az, amely a formai kompozícióból adódik. Ebben az esetben döntő jelentőségre tesz szert a homeosztázis értelmében vett várakozás, hogy egy dolog értelmesen érjen véget, és hogy ezáltal rendet és értelmet teremtsen. És az embert elégedettséggel tölti el, hogy olvasás közben erkölcsi kihívásban részesült.

Azonban az igazságérzet egy ponton már nem orientál minket megbízhatóan: akkor, amikor a szerelemről van szó. Ezekre az esetekre, amint azt Peter von Matt a hűtlenek vonatkozásában az irodalmi motívumokról írt nagyformátumú tanulmányában kifejti, a következő mottó érvényes: „Aki szeret, annak igaza van”. Ezen a mondaton „a maga feltétlenségében, a megalapozás igényének elutasításában [...], abban az erőben, amellyel előlép, és otthagyja az ész ellenérveit [és] a maga nyers törvényellenes, a rendet kritikusan szemlélő gesztusában, soha egyik oldalról sem lehet igazán túllépni”.<sup>42</sup> Amikor a szerelmet kölcsönösként ábrázolják, és a perspektivikus ábrázolás révén hihetővé válik, élményszerű értékelésünkben az igazságérzettel szemben is mindig érvényre jut és törvénnyé lesz. Aki a szerelem útjában áll, az igazság ellen vét, és a maga számára sem lehet szeretetreméltó. És még ha törvényesen cselekszik is, ahogyan von Innstetten báró Fontane *Effi Briest*-jében, a megoldás sablonosnak hat. A szerelmen alapuló cselekvések vagy attitűdök nagyobb elismerésre számíthatnak, mint egyéb magatartásformák, és ez a fajta megítélés evolúcióbiológiai szempontból azzal magyarázható, hogy a fajfenntartási ösztön erősebb, mint az önfenntartási törekvések, ami egyébiránt a morális ambíciók alapja. Akik azonban az ilyen módon igazolt szerelmet elárulják, nem ritkán halálra vannak ítélve, ahogy például az Undine<sup>43</sup> nimfát eláruló lovag, vagy véglegesen büntudattal vannak sújtva, és ezzel az egyensúlyon nyugvó abszolút morál íve ismét bezárul.

<sup>41</sup> Uo.

<sup>42</sup> Peter VON MATT, *Liebesverrat: Die Treulosen in der Literatur* (München–Wien: Carl Hanser, 1989), 30.

<sup>43</sup> A motívum feldolgozásához lásd Friedrich de la Motte Fouque *Undine* (1811) című mesenovelláját vagy Jean Giraudoux *Ondine* (1939) című drámáját.

Természetesen a kortárs irodalomban ritkaságszámba megy a tiszta cselekvés-következmény-kapcsolat, és előfordul, hogy egy konfliktus parciális igazságosságokra esik szét; a költészet különböző stratégiákkal irányítja az olvasó szimpátiáját (*Sympathienkung*), és ezen keresztül bizonyos morális cselekedeteket vagy attitűdöket finoman megerősít vagy megcáfol, mindazonáltal ezt nem kell azonnal „doktrínának” vagy normativitásnak tekintenünk. A költői igazságosság eszméjét tehát még az alkotás oldalán sem tisztáztuk, és azt, hogy a befogadásban töretlenül fontos szerepet játszik, alább szemléltetjük. [...] <sup>44</sup>

(HÖFLER, Günther A. „Aspekte der poetischen Gerechtigkeit als einer Konstituente des literarischen Erwartungshorizonts”. In *Recht und Literatur im Zwischenraum / Law and Literature In-Between: Aktuelle inter- und transdisziplinäre Zugänge / Contemporary inter- and transdisciplinary Approaches*, herausgegeben von Christian HIEBAUM, Susanne KNALLER und Doris PICHLER, 189–206. Bielefeld: transcript, 2015.)

Fordította: Szabó Judit

<sup>44</sup> A tanulmány Uwe Timm *Vogelweide* című regényének elemzésével zárul, az utolsó fejezet magyar nyelven való közreadásától eltekintünk – a szerk.